1-Й ЭКЗ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1940 ՕԳՈՍՏՈՍ - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ ԹԻՒ 8-12

էջ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Հ. Ե. Գռուզեան. - *Փլորենտիոյ Տիեզերական Ժողովը* (շար.) 145

Յովհ. Արքեպս. Նազլեան. - *Երանելի Տէր Կոմիտաս քահանայի եւ նահատակի մարմնոյն հարցը* (շար.) 157

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏ

Ս. Ճեվահիրճեան. - *Հայկական կամարը գոթական ոճին մէջ* (շար.) 173

ԳՐԱԿԱՆ

Թադէոս Կապուտիկեան. - *Որդը* . . 178

Ճէյմս Շըրլի. - *Ունայնութիւնը մեծութեան* (թրգ. Անդլ.է Սարգիս Աշճեան) . . 178

Յակոբ Ադամեան. - *Փոքրութիւն* . . 179

Ճ. Բաբինի. - *Հօրը Որդին* (թարգմ. Իտալ.է) 180

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Խմբ. - *Եւրոպական մեծ պատերազմը* (1 *Սեպտեմբեր* 1939) 187

Խմբ. - 2000 *տարուան մէջ Բարիզ 7-րորդ անգամն է որ կը գրաւուի* 185

Խմբ. - *Ճերմակ Քրոնիկ* 1939-1940 . 186

ՕՐՈՒԱՆ ԳՐՔԵՐ

Հ. Յուսիկ Պուշլիկեան. - *Ապեսիք հայ կոմսին վրայ գրուած հունգարերէն գիրք մը* 204

ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆ

Հ. Ե. Փ. - † *Գեր. Հ. Յովհաննէս Վ. Թորոսեան Թաղադիր Արբայ* 206

Մահ Բրոֆ. Նիքոլա Եօրկայի . . . 186

SOMMAIRE

1940 Août - Décembre N. 8-12

p.

ACADEMIE ARMENIENNE — PHILOLOGIE

P. I. Krouzian. — Le Concile Oecuménique de Florence (suite) 145

Mgr. Jean Nazlian. — La question des reliques du bienheureux Gomidas, prêtre martyr (suite) 157

BEAUX — ARTS

S. Djévahirdjian. — La voûte arménienne dans le style Gothique (suite) 173

LITTERATURE

T. Gaboudighian. — L'orpheline . . . 178

James Shirley. — La vanité de la grandeur (trad. en arm. par S. Achdjian) . . . 178

J. Atamian. — Tentation 179

G. Papini. — Il Figlio del Padre (trad. de l'ital.) 180

HISTOIRE CONTEMPORAINE

Réd. — La grande guerre Européenne (1 Septembre 1939) 187

Réd. — Pendant 2000 ans Paris a été occupée pour la septième fois 185

Réd. — Chronique blanche 1939-1940 . 186

LIVRES DU JOUR — RECENSIONS

P. J. Bouchlighian. — La vie du Comte Abedik d'origine arménienne (en hongrois) . 204

NECROLOGIE

P. E. P. — † P. Jean Torossian Abbé Mitré 206

† Prof. Nicola Jorga 186

ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1941

Բացուած է բաժանորդագրութիւնը «ԲԱԶՄԱՎԷՊ»ի, որ ներկայ թուականով իր գոյութեան 98րորդ տարեշրջանը կը թեւակոխէ:

Ներկայ միջազգային ծանր կացութեան եւ տագնապի շրջանին՝ նիւթական ու բարոյական ծանր զոհողութիւններով է որ լոյս կը տեսնեն այս էջերը:

Այս առիթով կը յիշեցնենք մեր ազնիւ բաժանորդներուն՝ որ բարեհաճին կարգադրել իրենց հին ու նոր հաշիւները, որով մեծապէս օժանդակած պիտի ըլլան մեր զոհողութիւններուն, ներողամիտ գտնուելով մեր առաքումներուն ակամայ յապաղումներուն համար:

ԽՄԲ.

1843-1940

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ՕԳՈՍՏՈՍ - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ ԹԻՒ 8-12

ՀԱՏ. Դ.Ը ՌԵՁԹ-ՌԵՁ.

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս. ՂԱԶԱՐ

ՓԼՈՐԵՆՏԻՈՅ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

ՀԻՆԳՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

(Շար. տե՛ս «Բազմավէպ» 1939 էջ 295-300)

ԽՐԻՄ ԵՒ ՀԱՅ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

*Հին ժամանակներէ սկսած (Զարմաղան Խանի կողմէ Անիի կործանումէն վերջ ԺԱ դարուն) Սեւ ծովի հիւսիսային կողմը՝ Խրիմի մէջ հաստատուած էր սուար թիւրքմի մէջ հաստատուած էր սուար թիւրքմի մէջ հաստատուած էր սուար թիւրք

սին, 1318ին Կաֆայի հայերուն գրած իր նամակին մէջ(2)։ Փլորենտիոյ ժողովին ճայները հոս ալ հասեր էին։

Նախապէս տեսանք թէ ինչպէս Եւգինէոս Դ.ի նուիրակը՝ Գարադոն, Բիւզանդիոնի կայսեր ու պատրիարքին հետ արդէն յարմարեր էր, որ Միութեան ժողովը Պոլսոյ մէջ գումարուէր, եւ անոնք ալ մասնաւոր նամակով յայտներ էին իրենց այս փափաքը(3)։ Եւգինէոս Դ այս որոշումով մասնաւորապէս Արեւելցիներուն դիւրութիւնն ու փափաքն էր նկատի առած, ինչպէս նաեւ գործին յաջողութեան մեծագոյն ազդակը։ Այս տեսակէտով շատ նշանակալից է ժամանակակից լատին դէմքերէն մէկուն ըսածը. «Եթէ այս ժողովը Պոլսոյ մէջ գումարուէր իրենց [յոյներուն] քսիկ տան մէջ, ո՛չ մէկ ժամանակ եւ ո՛չ մէկ դէպքով պիտի չկրնար մերժուիլ յոյներէն»։

Գարադոն երբ իրեն յանձնուած արեւելքի առաքելութիւնը վերջացուցած վերադարձին Վենետիկ հասաւ, 1434 դեկտ. 21ին իր առաքելութեան տեղեկագիրը ղրկեց Եւգինէոս Դ.ի, ուր յոյներու մասին ըսելէ վերջ, թէ «Յոյներու միութիւնը քու սրբութեանդ ձեռքն է» եւ թէ «յոյն ժողովուրդը քեզ հայր ու առաջնորդ կը կոչէ» կ'աւելցնէ թէ «Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հետ միութեան գործը քու ձեռքիդ մէջ է» եւ գովեստով կ'արտայայտուի հայ ժողովուրդի ուղղամտութեան ու հաւատքին մասին, լաւատես ըլլալով բանակցութիւններուն յաջող ելքին(4)։

Այս տեղեկագրին վրայ էր որ Եւգինէոս Դ 1434 օգոստ. 31ին Պազիլէայի իր նուիրակներուն եւ 1434 նոյ. 15ին Պազիլէայի ժողովական Հայրերուն կ'աւետէր. «Նամակէն [Գարադոնի] իմացանք... թէ Հայոց Կաթողիկոսն ալ, ինչպէս նամակով ապահովցուց մեզ, անձնապէս Կոստանդնուպոլիս պիտի գայ, եւ Աստուծմով կը յուսանք թէ այս գործիս մէջ մեզի պիտի գործակցի»(5)։

Գարադոն բանակցելու յարմարագոյն մարդն էր, գիտնականի հետ խիստ լայնախոհ ու կենցաղագէտ, որ, ձեռնհասօրէն կատարեց իրեն յանձնուած առաքելութիւնը։ Բայց թէ ինչո՛ւ չիրականացաւ այս խոստումնալից ծրագիրը, անդամ մըն ալ կը կրկնենք թէ պատասխանատուները եղան Պազիլէայի ժողովականները, որոնք ընդդիմացան, իսկ քահանայապետը համերաշխ ու թոյլատու դիրք բռնեց, եւ իբր ժողովատեղի որոշուեցաւ արեւմուտքի մէջ Իտալիոյ Ֆիրենցէ (Փլորենտիա) քաղաքը։ Եւգինէոս Դ Հայոց Կաթողիկոսին ղրկեց Ֆրանչիսկոս եւ Լուդովիկոս Բոլոնիայի Կրտսեր Եղբայրներու կարգէն կրօնաւորները եւ նոյն կարգին ընդհ. Աթոռակալը՝ Յակոբոս տէ Բրիմաթիցիս քահանայապետական յանձնարարական թուղթով, որոնք 1438 յուլիս 11ին Բոլոնիայէն Կաֆա մեկնեցան, ուր մեծ պատիւով ընդունուեցան հայ համայնքէն։

Նախապէս 1438 մայիս 12ին Ճենովայի հիւպատոսին տան մէջ տեղի ունեցած էր խորհրդաժողով մը, մասնակցութեամբ Կաֆայի առաջնորդ Մաղաքիա արքեպիսկոպոսին, 21 քահանաներու եւ 14 աշխարհականներու, հիւպատոսը յորդորած էր հայերը, որ դեսպանութեան մը միջոցով բանակցութիւններ կատարեն Ճենովայի կառավարութեան կամ Եւգինէոս Դ.ի հետ, իսկ հայերը երեք ամիս ժամանակամիջոց խնդրած էին, որպէս զի նախապէս բանակցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հետ։ Այս ժողովին արդիւնք կազմուեցաւ տեղեկագիր մը, որուն կը ստորագրեն նաեւ ժողովէն բացակայ 14 հայ երեւելիներ(6)։ Սարգիս վրդ. կրկնապէս խորհրդակցելով հայ վարդապետներուն ու իշխաններուն հետ, Պոլսոյ կաթողիկոսական փոխանորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսին ձեռքով նամակը ղրկեց Սիս Կոստանդին Ե. կաթողիկոսին։ Նուիրակը եւ Ճենովայի հիւպատոսն ալ իրենց կողմէն ղրկեցին նամակներ եւ ղրկեցին Սարգիս վրդ.ի նամակին հետ։

Կոստանդին կաթողիկոս ընդունելով Սարգիս վրդ.ի ու միւսներուն նամակները ուրախացաւ, որովհետեւ փարատած էր մտահոգութիւնը եւ յուսատու նշաններ ծայր կու տային։ 1438 յուլիս 25ին Կոստանդին ժողով մը գումարեց, ուր հաւանութիւն տրուեցաւ Միութեան գործին եւ Փլորենտիոյ ժողովին մասնակցող հայ պատուիրակներ որոշուեցան հետեւեալները – ՍԱՐԳԻՍ վարդապետ՝ Կաթողիկոսին Կաֆայի փոխանորդը, լիազօր ու գլուխ պատուիրակութեան, «որ է եւ եղիցի փոխանակ անձին իմոյ», ՅՈՎԱԿԻՄ Պոլսոյ Բերայի եպիսկոպոսը, ՄԱՐԿՈՍ վարդապետ, եւ ԹՈՎՄԱՍ վարդապետ. այս վերջինս մասնաւորապէս զարգացած մէկը կ'երեւի իմաստասիրական ուսումներու մէջ(7)։ Կոստանդին հետեւեալ նամակն ալ գրեց Սարգիս վրդ.ին ու Կաֆայի հայութեան, ուր կը հաղորդէր իր որոշումները եւ հաւանութիւնը, «որպէս եւ զիարդ լուսաւորեսցէ Ս. Հոգի զսուրբ Սինհոդոսն»(8)։

Կոստանդին ծառայ ծառայից Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, Որդւոյ իմոյ Վարդապետի, ժողովրդեան եւ կղերականաց Հայոց ի Թէոդոսիա։

Շնորհօքն Աստուծոյ կարգեալ կաթողիկոս Վաղարշապատու, գրեմ զքուրքս հոյակապ քաղաքիդ Թէոդոսիա (Քէֆէ), առաքեմ զօրհնութիւն իմ ամենայն ժողովրդեան որ բնակեալդ է ի Թէոդոսիա։ Որդեակք իմ հաւատարիմ, պարծանօք գրեմ ձեզ, այսինքն է որդւոյ իմում Սարգսի վարդապետի, որ նստիս յաթոռ անձին իմոյ ի Թէոդոսիա, եւ արքեպիսկոպոսի որդւոյ իմում անդրանկի(9) եւ ամենայն քահանայից սրբոց, Ստեփանոսի, Մովսիսի եւ այլոց ամենեցուն, եւ ազնուական քաղաքացեաց Թէոդոսիացւոց, այսինքն է Ամիրբէյոյ, Քիչի Տաւակալայ, Օլպէյ Ամիրբէյ, Բուրիւն Անդրէասայ եւ ամենայն քաղաքացեաց, զօրութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ գրեմ զքուրքս զայս եւ տամ ձեզ զօրհնութիւն եւ զողջոյն։ Օրհնութիւն սրբոյ խաչի եւ սրբոյն Գրիգորի ի վերայ ձեր յաթոռոյ սրբութենէ մերմէ։ Փրկեսցէ զձեզ Աստուած իւրով ողորմութեամբ յամենայն փորձութենէն սատանայի ի հոգեւորականս եւ ի ժամանակաւորս։ Բազմացուսցէ Տէր զորդիս եւ զդստերս եւ զտաղուածս ձեր։ Գիտասջիք որդեակք իմ սիրելիք, այսինքն է որդի իմ Սարգիս վարդապետ, եւ դուք քահանայքդ եւ քաղաքացիքդ, ծանեալք զի եկն առ մեզ Յովհաննէս եպիսկոպոս եւ մատոյց զքուրքդ ձեր ի Թէոդոսիա, հանդերձ թղթովք փոխանորդի մեծի Քահանայապետին, եւ Տեառն բդեշխի. ընթերցաք եւ ուրախ եղեաք, զի գրեցէք վասն միութեան ընդ Հռովմայեցւոց եկեղեցւոյ. զայս իբրեւ լուայ, շնորհս եւ զհոգութիւնս մատուցի Աստուծոյ. շնորհիք Հոգւոյն Սրբոյ են, զի սկիզբն եղեւ գործոյս այսորիկ։ *Պարտ եւ պատշաճ է Քրիստոնէից ի միութեան եւ ի միաբանութեան կալ։* Ես իմով լի եւ կատարեալ ճոխութեամբ ետու իշխանութիւն Սարգսի վարդապետի, որ է և եղիցի փոխանակ անձին իմոյ, ընդ նմին և Մարկոսի և Թովմայի վարդապետաց եւ Յովակիմայ եպիսկոպոսի Բերիայ(10),

---

(2) *Ռայնալդոս.* 11, *տարի* 1318։ *Զամչեան,* Գ. 315-316։ *Նուիրակներուն համար տես Ուատինկ.* 11, 68-69։

(3) *Մարդէն.* 8, 766. *Զեքքոնի.* Ա. 42։

(4) *Մանսի.* 30, 889։ *Մարդէն.* 8, 783։ *Զեքքոնի,* Ա, 44։

(5) *Մարդէն.* 738, 766։ *Զեքքոնի,* Ա. 31, 42։

(6) *Այս տեղեկագրին հայերէն թարգմանութիւնը ըրած է Պալճեան.* Յաւելուած Ժ, էջ 299-301 «Գիր հրամանի դեսպանացն Հայոց»։ Կան պակասներ ու սխալներ։ *Լատին տպագրութիւնը տ. Հոֆմանն,* 8-10։ *Լատին բնագիրը կը պահուի Ֆիրենցէ Մէտիչի-Լաուրենցիանա մատենադարանին մէջ։*

(7) *Մ. Նաղաշ Կոստանդինի գրած նամակին կցորդ յիշատակարանին մէջ մասնաւոր գովեստով կը խօսի Թովմաս վրդ.ի մասին. «Հրամանաւ Տեառն իմոյ Կոստանդին Պատրիարքի եւ քաջ ախոյենի եւ անյաղթ փիլիսոփային Թումայ բարունապետի, արեւելեան հրետորի, սուղ ինչ տրամադրեալ պատասխանի եկեղեցւոյն լատինացւոց, զոր վերագրեալ եղեւ...»* (Բազմավէպ 1906, 13)։

(8) *Ցուսթինիանոս.* 3. 348-349։ *Ուատինկ.* 11, 69։ *Հոֆմանն.* 11-12։ *Երկու առաջիններուն քով լատին տպագրութիւնը պակասաւոր է, կատարեալ է երրորդինը. լատին բնագիրը կը պահուի Ֆիրենցէ Մէտիչի-Լաուրենցիանա մատենադարանին մէջ։ Հայ թարգմանութիւնը տ. Պալճեան,* էջ 87 88, *ուղղելի մասեր կան։ Զամչեան,* Բ 639. *նամակէն մաս մը։*

(9) *Մաղաքիա, Կաֆայի առաջնորդը։*

(10) *Լատին բնագիրը կը դնէ* Pera, *որ կը համապատասխանէ Պոլսոյ Բերային* (Կալաթա)։ *Պալճեան, եւ իրեն հետեւող Հ. Գ. Գալէմքեարեան* (*Հանդ. Ամսօրեայ* 1911, 463, 4659 *լատին* Pera-*ն կը հայացնեն «Բերիա» որ Հալէպի հին անունն է։ Տես նաեւ* Orientalia, 151, 155 *եւ Քամբօֆիրէկոզոյ տոժին նամակները,* էջ 180-182։

Հ. Ն. Ակինեան կը գրէ (*Հանդ. Ամսօրեայ* 1911, 38. *ծանօթ.* 7) *թէ «Յովակիմ եպիսկոպոս ներկայ չեղաւ Փլորենտեան Ժողովին, հապա անօրէն ճնաց Պոլիս». Յովակիմ եպիսկոպոսին մասին հետագային պահուած լռութենէն հետեւցնել թէ՝ անիկա չէ գացած կամ չէ մասնակցած՝ ուղիղ չի թուիր, մանաւանդ երբ անոր անունը կրկնուած կը տեսնենք Կոստանդինի առ Ճենովայի հիւպատոսը ուղղած նամակին մէջ։ Ակինեանի հետեւելով* Orientalia-*ի հեղինակն ալ կը տարակուսի* (էջ 155)։ *Ասոնց տարակուսին հաւանական պատճառն է Գրիգոր Թ. Մուսաբէկեանցի առ Եւգինէոս Դ. գրած նամակը, ուր կ'ըսէ թէ «Սարգիս եւ Թովմաս վարդապետները եկան քեզի». ինչպէս նաեւ այն պարագան, որ Փլորենտեան կոնդակին կը ստորագրեն միայն այս երկու վարդապետները։ Այս երկու պարագաներէն պէտք էր հետեւցնել նաեւ թէ՝ Մար-*

digitised by A.R.A.R.@

զի երթիցեն ի ժողովն եւ լուսատու լիցի նոցա Հոգին սուրբ· զօրութեամբ սրբոյ Հոգւոյն, զոր օրինակ միաբան եղեն Ս· Սեղբեստրոս եւ Ս· Գրիգորիոս, այսպէս միաբանեսցէ զձեզ Աստուած ի խաղաղութիւն, ի սէր եւ ի միութիւն, եւ որպէս ինքնակալքն Կոստանդիանոս եւ Տրդատ միաբանք եւ դաշնակիցք ընդ միմեանս եղեն, ըստ նմին օրինակի եւ դուք միւսանգամ հաստատեսջիք զգործս նոցա ի միութիւն, եւ մեք միտագոյն եմք ի գործս ինքնակալացս այսոցիկ, եւ այժմ որպէս եւ զիարդ լուսաւորեսցէ սուրբ Հոգի զսուրբ Սիւնհոդոսն, այնմ պատրաստ եմք հնազանդել:

Գրեցաւ ի Իե Յուլեայ, յամի Տեառն ՌՆԼԸ (1438)

Կոստանդին հետեւեալ նամակն ալ ղրկեց Ճենովայի Հիւպատոսին· ուր հայրապետական օրհնութիւնը կու տայ անոր «Աջով սրբոյն Գրիգորի», եւ կը յայտնէ իր զաղափարը, թէ «սէր եւ միութիւն եւ շնորհք լիցի ի մէջ քրիստոնէից»(11)·

Հոգեւոր Որդւոյ իմոյ Տեառն Պողոսի Կայսերական Հիւպատոսի ի Կաֆա:

Կոստանդին Ծառայ ծառայից Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, պատուով եւ աւագութեամբ եւ կամաւ Կաթողիկոս Վաղարշապատու, ես գրեմ զայս թուղթ բաղաքիդ օրհնելոյ· աստուածապահ պերճ աթոռ արքունական, մայր բաղաքաց Թէոդոսիա, հաւատացեալ ի Քրիստոս եւ տիրասէր, որպէս սիրէ ոք զոգի իւր, ցանկանալով փառաց ազնուական որդւոյ իմում Տեառն Պողոսի կայսերական բդեշխի, Աքոռական, Հոգաբարձուաց եւ այլոց տեարց: Հարցանեմ զողջունէ ձերմէ, խնդրեմ յԱստուծոյ եւ ի սրբոյն Գրիգորէ, զի որ պահեսցն զձեզ ի խաղաղութեան, պահեսցէ ի նմին մինչեւ իսպառ, ամէն:

Զօրութեամբ Հոգւոյն սրբոյ առաքեմ ձեզ զօրհնութիւն եւ զողջոյն օրհնութեամբ Առաքելոց, տամ ձեզ զօրհնութիւն աջով սրբոյն Գրիգորի յաթոռոյ աստի օրհնելոյ· որպէս ընկալան հարք ոքրում ցանկայինն, այսպէս շնորհեսցէ ձեզ Տէր հաստանել այնմ զոր ցանկայք, եւ օրհնութեամբ հարց սրբոց ազատեսցէ զձեզ յամենայն փորձութեանց սատանայի, եւ բազմացուսցէ զտունս, զորդիս, զդստերս եւ զստացուած ձեր:

Յայտ առնեմ ձեզ, մեծանուն Տէր հիւպատոս, եթէ մատուցաւ մեզ թուղթն տուեալ ի ձէնջ միաբան հաւանութեամբ արանցդ ընտրելոց ի Թէոդոսիա, ընթերցաք զայն, ցնծացաք, եւ օրհնեցաք զձեզ· Տէր Աստուած օրհնեսցէ զձեզ եւ զթագաւորութիւն ձեր, եւ տացէ ձեզ զօրութիւն ի վերայ ոսոխաց ձերոց, սուր ձեր հատու լիցի:

Դարձեալ յայտ առնեմ Տեառնդ Բդեշխի եւ այլոց տեարց խորհրդականաց քոց, եթէ լիով իշխանութեամբ մերով կարգեցաք փոխանակ անձին մերոյ զորդի իմ Սարգիս վարդապետ, զՄարկոս վարդապետ եւ զԹովմաս վարդապետ եւ զՅովակիմ եպիսկոպոս Բերիայ, զի երթիցեն ի Սիւնհոդոսն յայն օրհնեալ, եւ զոր օրինակ լուսաւորեսցէ զմիտս նոցա Հոգի սուրբ այնպէս արասցեն, զի սէր եւ միութիւն եւ շնորհք լիցի ի մէջ քրիստոնէից· օրհնութիւն Տեառն եղիցի ի վերայ ձեր:

Գրեցաւ թուղթս ի Իե ամսեան Յուլեայ ՌՆԼԸ:

Սարգիս վրդ·ին եւ հիւպատոսին ուղղուած նամակները լատիներէնի թարգմանողն եղաւ Թովմաս կրօնաւորը դոմինիկեան կարգէն, նոյն ինքն Սարգիս վրդ·ի ներկայութեան: Սարգիս վրդ· Կաթողիկոսին նամակը ընդունելուն, հաւաքեց ընկերները եւ 1438 դեկտեմբերի սկիզբները, կամ քիչ առաջ, Կաֆայէն ճամբայ ելաւ դէպի Բիւզանդիոն, հոնկէ՝ յոյն կայսեր ու պատրիարքին ընկերակցութեամբ մեկնելու համար դէպի Իտալիա:

Հայ Պատուիրակութեան խումբին ուղեկից էին վերեւ յիշուած Յակոբոս տէր Բրիմաթիցիս, նոյն կարգէն հայախօս Բարսեղ վարդապետ մը, եւ Ներսէս անուն հայ կրօնաւոր վարդապետը՝ տեղեակ լատիներէն լեզուին: Այս վերջին երկուքը Փլորենտիոյ Ժողովին մէջ հայոց թարգմաններն էին լատիններուն առջեւ: Ճենովայի հիւպատոսն ալ յանձնարարագիր մը տուաւ առ Եւգինէոս Դ, ուր գովեստով կը խօսի հայ Ժողովուրդի մասին, կը յիշատակէ Միութեան համար հին ժամանակներուն կատարուած փորձերը, եւ իր ուրախութիւնը կը յայտնէ գործին յաջողութեան(12)·

Հայ պատուիրակները հասան Պոլիս, տեսան թէ յոյները արդէն մեկներ էին·

կոս վարդապետն ալ չէ գացած Փլորենտիա· արդէն Հոֆմանն միայն հաւանական կը նկատէ ասիկա (155)·

(11) *Լատին բնագիրը Ֆիրենցէ Մէտիչի-Լաուրենցիանա մատենադարանին մէջ: Լատին տպագրութիւնը տ· Հոֆմանն*, 11-12: *Հայ թարգմանութիւնը*, *Պալճեան*, 88-89:

(12) *Լատին բնագիրը պահուած է Վատիկանի ձեռագրատան մէջ· տպագրուած տ· Ցուստինիանոս*, 3, 349-350: *Ուատտինկ*, 11, 70-71: *Հոֆմանն*, 15-16:

առանձին ճամբանին չարունակելով գացին Ճենովա· հոն իմացան Ժողովին Ֆերրարայէն Ֆիրենցէ փոխադրուիլը: Եւ հաւանաբար Տիւրենեան ծովեզերքէն նաւարկելով, որ Ճենովայի կառավարութեան սահմաններուն կը պատկանէր, հասան Բիզա, եւ անկէ ցամաքով՝ Ֆիրենցէ (Փլորենտիա):

Ֆիրենցէի մէջ լատին–յոյն բանակցութիւնները արդէն յառաջացեր, մանաւանդ թէ աւարտեր էին, յուլիս 6ին լատին–յոյն միութիւնը ստորագրուեր, յոյներէն մաս մը մեկնած, միւս մասն ալ կայսեր հետ տակաւին հոն կը գտնուէր:

Եւգինէոս Դ Յոյներու միութենէն վերջ, մինչ քրիստոնեայ աշխարհին կը հաղորդէր կատարուած պատմական իրողութիւնը, կ'իմացնէր նաեւ Հայ Պատուիրակներուն հանելը· «Օրը օրին կը սպասենք Հայերու գալուստին մեր դեսպաններուն հետ· եւ ահա աւետաւոր լուրը կը հասնի թէ եկեր են Հայերը, մեծ ու երեւելի ազգ մը, որ պատրաստակամ է հնազանդելու առաքելական Ս· Աթոռոյս հրամաններուն ու վարդապետութեան»(13)·

Փլորենտիոյ Ժողովին յոյն պատմագիրը՝ Յովհաննէս Բլուսիատենոս իր գրքին մէջ կ'աւանդէ, թէ հայերը վերջաբանին մէջ կ'աւանդէ, թէ հայերը 1439 *օգոստ· 13ի առեւտրը Ֆիրենցէ հասան· մանրամասնութիւններ կու տայ ու գովեստով կ'արտայայտուի պատուիրակներուն կ'արտայայտուի պատուիրակներու մասին· «Քիչ օրեր վերջ [1439 յուլիս 6 լատին–յոյն միութեան կնքումէն] Հայաստանէն եկան Հայոց Պատրիարքին ուիրակները, առաքինութեամբ զարդարուած մարդիկ, մեզի պէս իրենք ալ փառուած մարդիկ, մեզի պէս իրենք ալ փափաքելով միաբանութեան ու հաւատքի միութեան»*(14)·

Հայ պատուիրակները նախ ներկայացան Եւգինէոս Դ·ի ու ներկայացուցին անոր Կոստանդին Կաթողիկոսին տուած նոր Կոստանդին Կաթողիկոսին տուած լիազօրութեան թուղթը և դաւանանքը(15)*, որուն հայ թարգմանութիւնը հոս կը դնենք·*

«Զքրիստոսի աթոռն ունիս: Քրիստոսի փոխանորդ ես ի վերայ աթոռոյ առաքելոց: Եկեալ եմք առ Գլուխդ մեր, եկեալ եմք առ Հովիւդ: Դու ես վէմ եկեղեցւոյ: Անդամ որ ի բացեայ եկաց ի քէն, անջատեցաւ· հօտ որ ի քէն ի բաց հեռացաւ, զգազան չար պատառեաց զնա: Եկեղեցի որ զհետ քո ոչ եկն, կամ քեւ ոչ պատսպարեցաւ, ի հիմանց խարխարեալ կործանեցաւ: Գլուխդ, լե՛ր վչտաց անդամոց վչտակից· հովիւդ ժողովեա՛ զհօտդ: Դու, որ ունիսդ իշխանութիւն երկնաւոր փականաց, բա՛ց մեզ զդուռն կենաց յաւիտենականաց:

Հրամանաւ Կաթողիկոսի մերոյ եւ ամենայն եպիսկոպոսաց ազգի մերոյ եկաք առ Քոյ Սրբութիւնդ եւ տեսաք: Ահա հանդանակ մեր եւ հաւատք, եթէ պակաս իցէ, ուսո՛:

Ճանապարհն եւեթ եղեւ մեզ խափան: Ծառայք քո եմք»:

Քահանայապետէն վերջ հայերը այցելեցին յունաց կայսեր եւ անոր օժանդակութիւնը խնդրեցին· կայսրը իր գնահատանքն յայտնեց, եւ այն պարագային որ իրենց ալ միութիւնը իրականանար, խոստացաւ ապագային ամէն օգնութիւն ու պաշտպանութիւն:

Քիչ օրեր վերջ կայսրը մնացած յոյներով՝ Ֆիրենցէէն մեկնեցաւ Վենետիկ եւ

(13) *Ցուստինիանոս*, 3, 334: *Ռայնալդոս*, 9, 295:

(14) *Պատմութիւնը կը կոչուի* PRAKTIKA (*Մանսի*, 31· *Հարտուին*, 9, 434) *կը պահուի Ֆիրենցէ Մէտիչի - Լաուրենցիանա մատենադարանին մէջ*. (Orientalia, 155): *Հաւանական է որ հայերը աւելի առաջ հասած ըլլան: Ասիկա է Զամչեանի յիշատակած յոյն պատմագիրը* (Գ 479): *Ս· Ղազարի մատենադարանին մէջ կայ անանուն ձեռագիր մը «Պատմութիւն Փլորենտիոյ Ժողովոյն»· Ներկայ պատերազմի աւերներէն պահպանուելու համար ուրիշներու հետ ան ալ կը մնայ արկղներու մէջ եւ պատեհութիւնը չունեցանք զանիկա ուսումնասիրելու: Առաջին անգամ անոր էջերը դարձնելուն, հոն հանդիպեցանք (առաջին մասերուն մէջ) Բլուսիատենոսի պատմութեան կտորին· անկէ ասդին չկրցանք չարունակել մեր ուսումնասիրութիւնը:*

Բամբրոֆիրէկոդոյ տոժը 1439 *մայիս 28ին առ Եւգինէոս Դ գրած նամակին մէջ հայ պատուիրակներու յապաղումին պատճառները կը թուէ ձմեռ եղանակը ու նաւարկութեան դժուարութիւնները*· (Orientalia, 155):

(15) *Լապպէ· Ցաւելուած*, 5, 210: *Պալճեան*, 91-92: *Հոֆմանն*, 20· *լատին բնագիրը կը գտնուի Վատիկան*, *թ*· 892 (*ԺԵ դար*):

digitised by A.R.A.R.@

հոնկէ Կ. Պոլիս[16]: Այս բոլորը կ'աւանդէ յոյն պատմագիրը՝ Յովհ. Բլուսիատենոս: Թէ՝ Յովհաննէս Բալէոլոգ ներկայիս կամ ապագային ի՛նչ օգնութիւն ցոյց տուաւ, ոչինչ գիտենք:

ԼԱՏԻՆ–ՀԱՅ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1439 սեպտ. 4էն առաջ սկսան լատին–հայ խօսակցութիւնները[17]: Կազմուեցաւ վիճելի հարցերը ուսումնասիրող յանձնաժողովը, հայ պատուիրակներէն եւ լատին հմտագոյններէն բաղկացած: Հայերը ներկայացուցին մեր եկեղեցւոյ հարազատ դաւանութիւնը իր բոլոր մանրամասնութիւններուն մէջ

Իրենց վերաբերմունքին մէջ հայերը հեռու են ծածկամտութենէ եւ ներկայիս ալ ցոյց տուին իրենց բանակցութեան ընթացքին: Թերութիւն մը, որ յոյներուն քով կը հանի մինչեւ նենգամտութեան, ինչպէս կը տեսնենք իրենց պատմութեան ու յարաբերութիւններուն մէջ: Այս տեսակէտով լաւագոյն է գործ մը չսկսիլ, քան սկսիլ վերապահ: Մեր նկատողութեան արժանի են հետեւեալ սա քանի մը տողերը, զոր Բարդղիմէոս Եանոյ Պոլսէն կը գրէր իր Ալպերդոս եղբայրակցին. «Հայերու մասին ըսելիք չունիմ, կը յուսամ անոնք հիմա Իտալիա հասած ըլլան. պիտի տեսնես զանոնք... ուրիշ շատ ազգերէ ատելի գիւրաւ կ'ըմբռնեն ճշմարտութիւնը»[18]:

Օտարներէն հայ ժողովուրդի մասին կատարուած այս դատաստանները, հիմնուած են անշուշտ այն ուղղամիտ կենցաղավարութեան վրայ, զոր անիկա ցոյց կու տար իր տան մէջ թէ դաղութներուն:

Բանավէճերէն առաջ հայ պատուիրակներուն առջեւ բացուեցան Փլորենտիոյ ժողովին մէջ նախապէս կատարուած բոլոր գործերը, վէճերը եւ լատին–յոյն միութեան կոնդակը:

Երկու ամիս տեւեցին լատին–հայ բանակցութիւնները, սեպտեմբերի սկիզբէն մինչեւ նոյեմբեր 8: Կը կատարուէին Ներսէս հայ թարգմանին միջոցով: Անտրէա տէ սանդա Քրուչէ (մէկը լատին գլխաւոր գործիչներէն) կը գրէ, թէ «ո՛չ նուազ սուր բանավէճեր» տեղի ունեցան նաեւ հայերուն հետ[19]: Քննուեցան Ս. Գրքի, լատին ու հայ եկեղեցւոյ ժողովներուն ու հայրերուն վկայութիւնները հաւատքի դաւանանքին ու եկեղեցւոյ խորհուրդներուն վերաբերող, ինչպէս կը յիշատակուի Մխիթեան կոնդակին մէջ:

Անտրէա տէ սանդա Քրուչէ կը խոստանայ «յարմար ժամանակին գրել նիւթերն ու մանրամասնութիւնները այս բանակցութիւններուն ու վէճերուն, որպէս զի, կ'ըսէ, «կոնդակին ընթերցողները ճիշտ հասկրնան» հոն պարունակուածներուն իմաստը: Սակայն հեղինակին այս խոստացածը մէջտեղ չկայ. կա՛մ չէ գրած իր բազմակողմանի զբաղանքներուն պատճառով, ինչպէս կ'ակնարկէ նոյն տեղեկագրին մէջ. «Զբաղանքներուս պատճառով դեռ ցարդ չկրցայ գրի առնել այն բոլորը, որ Հայոց հետ բանավէճի նիւթ կազմեցին». կա՛մ ալ դեռ ծածկուած կը մնայ ձեռագրի մէկ անկիւնը:

Այս գրութիւնը մեծ լուսաբանութիւն կրնար տալ կոնդակին բազմաթիւ կէտերուն ու կարծիքներու, մասնաւորապէս անոր, թէ՝ ի՛նչ արժէք կը ներկայացնեն հոն պարունակուածները, եւ թէ ի՛նչ իմաստով յանձնուեցաւ ան հայ պատուիրակներուն ձեռքը[20]:

Համաձայնութիւնը շատ չուշացաւ. որովհետեւ լուրջ քննութիւններէ վերջ տեսնուեցաւ, թէ երկու եկեղեցիներուն միջեւ դաւանական տարբերութիւններ չկային. մանաւանդ թէ նոյն վարդապետութիւնը երկուստեք կը ջատագովուէր յաճախ նոյնիսկ նմանօրինակ բացատրութիւններով:

Միայն Քաղկեդոնի ժողովին շուրջ պատահական տարակարծութիւնը կար, ժողովին անունին ոչ վարդապետութեան. պատճառը ըսինք նախորդ յօդուածով, քաղաքական էին ու կեղծաւոր ասորիներու դրութիւնները: Այս ուղղակի շփումները դրութիւնները: Այս ուղղակի շփումները կոպարզեցին ինչ որ կեղծաւորներուն ակնոցովն էր դիտուած: Մեր ալ վարդապետութիւնը նոյն էր Հռոմի եկեղեցւոյն հետ. այնպէս որ 1439 Մայիս 16ին Մկըրտիչ Նաղաշ կը գրէր Կոստանդին կաթողիկոսին, թէ՝ Քրիստոսի մէջ կը խոստովանինք «մի ներգործութիւն [= մի անձ] եւ ոչ երկու բնութիւն [= անձ] կամ շփոթմամբ [միաւորութիւն] ըստ Եւտիքէսի»[21]:

«Բնութիւն» բառը այդ ու նախկին դարերու բառական նշանակութեամբ նոյն է «անձ»ին հետ, որով Մկրտիչ Նաղաշ կը դատապարտէր Քրիստոսի մէջ «երկու անձ»ը (Նեստորի վարդապետութիւնը), նմանապէս կը դատապարտէր Քրիստոսի մէջ աստուածային ու մարդկային երկու բնութիւններուն «շփոթմամբ» միաւորութիւնը (Եւտիքէսի վարդապետութիւնը): Այս դաւանութիւնը կ'ըսէ Նաղաշ «ընկալաւ Հայաստանեայցս եկեղեցի յեկեղեցւոյն Յունաց լատինացւոց, յերից սուրբ ժողովոց»: Որով Նաղաշ լատիններուն հետ միաբան կը դատապարտէ Նեստորն ու Եւտիքան կը դատապարտէ նաեւ Քաղկեդոնը, եթէ կը դատապարտէ նաեւ Քաղկեդոնը, եթէ ոչ վերագրել սխալ հասկացողութեան մը, վերեւ յիշուած պատճառներէն առաջ եկած: Մասնաւոր համակրութեան կամ հակրութեան արդիւնք չէ սա. որովհետեւ այսպէս կը վերջացնէ իր թուղթը, պատասխանելով լատիններուն. «Եթէ զԳաղկեդոնին [վարդապետութիւնն] բառնայք ի միջոյ եւ զերից սուրբ ժողովոց ընդունիք, լինի միաբանութիւն եկեղեցւոյս Հայաստանեայց ընդ եկեղեցւոյն լատինացւոց եւ յունաց, եւ այլ ամենայն էրիստոսադաւան ազանց, եւ մոխրամած դիմօք, հլու եւ հնազանդ լինիմք հրամանաց ձերոց գերադրական իշխանութեանդ»:

Երբ բոլոր հարցերը կարգադրուեցան եւ հայերը ճանչցան Փլորենտիոյ ժողովին կանոնադրութիւնները եւ ժողովը իրրեւ «տիեզերական», պատրաստուեցաւ «Մխիթեան Կոնդակ» կոչուածը, որ ստուգաբանական ամփոփոյք մըն էր հաւատքի դաւանանքին ու եկեղեցւոյ խորհուրդներուն: Կոնդակին սկզբնաւորութիւնն է «Ցնծացէք առ Աստուած, օգնական է մեր»[22]:

---

(16) Հ. Գ. Գալէմքեարեան Վենետիկի մէջ կը դնէ հանդիպումը հայ պատուիրակներուն՝ կայսեր հետ, երբ սա կը վերադառնար սիւնհոդոսէն (Հանդ. Ամս. 1911, 464). ճիշտ չէ սակայն, ինչպէս յայտնի կ'ըսէ յոյն պատմագիրը. «... Հայերը այս ըսելով գացին: Իսկ մենք Փլորենտիայէն եկանք Վենետիկ եկանք, եւ հոնկէ մեր տունը վերադարձանք» (Հոֆմանն, 18):

(17) Ինչպէս կ'երեւի Եւդինէոս Դ.ի սեպտ. 4ին հրատարակած «Մովսէս» կոնդակէն. ուր կ'ըսէ, թէ հայ պատուիրակները «Արեւելքի ամենահեռաւոր տեղերէն հասան» եւ թէ իրեն ներկայացան եւ Պետրոսի Աթոռը ճանչցան «մայր ամենայն հաւատացեալոց»: Ռայնալտոս 9, 317: Ցուսթինիանոս, 338:

(18) Մինչ. Հ8. 158, 1057. Ա:

(19) Զեռագիրը կը պահուի Վատիկանի մատենադարանին մէջ. (տ. Հոֆմանն, 18-19). այս տեղեկագրէն մասեր տպուած կան հետեւեալներուն քով. Ցուսթինիանոս, 348, 351: Ուսատենկ, 9, 71: Ուպալատոյ Մանուչէի՝ «Bessarione» 18 (1914), 154, 155, 157:

(20) Հայոց այս կոնդակը անվերջ բանավէճերու ծայր է տուած արեւմտեան ասուածաբաններուն միջեւ, որոնք երկու խումբի կը բաժնուին, վարդապետական կամ բարեկարգական կարծիքը պաշտպանելուն տեսակէտով: Այլեւս ընդհանրացած է երկրորդը: Այս մասին քննարար անդրադարձած է Հ. Վարդան Վ. Հացունի. «Հայ Դէսք 1911 տարւոյ Ազգային Սիւնհոդոսին գործոց մէջ» Վենետիկ, 1911, էջ. 2 «Եւդինեան վճռագիրը» էջ 43-52:

Կոնդակին վերջաբանին մէջ հայ պատուիրակներու սա խօսքը «Եւ զվարդապետս եւ զսուրբ Հաբս, զորս Հռովմէական եկեղեցի ընդունի, յարգութեամբ ընդունիմք» չի՛ նշանակեր թէ՝ Հայ եկեղեցին իր տօնացոյցին մէջ պիտի մտցնէր Լատին եկեղեցւոյ ս. Հայրերն ու վարդապետները, այլ թէ՝ Հայ եկեղեցին իրը ուղղափառ գրիչներ ու ճշմարտութեան վարդապետներ կը ճանչնայ լատին եկեղեցիէն իրրեւ ուղղափառ ճանչցուած Հայրերն ու վարդապետները, ինչպէս՝ կը մերժէ լատին եկեղեցիէն մերժուածները: Այս իմաստը տուին նաեւ յոյները իրենց բանակցութեան ընթացքին:

(21) Բազմավէպ 1906, 12-16: Տե՛ս նաեւ Պատուիրակներուն ըսածը Կոնդակին մէջ. Պալճեան, էջ 108:

(22) Լատին եւ Հայ բնագիրները պահուած են Ֆիրենցէ Մէսիչի-Լաուրենցիանա մատենադարանին մէջ:

Լատիներէնին խնամուած տպագրութիւնը տ. Հոֆմանն, 21-47, ուր ցոյց տրուած են նաեւ ուրիշ տպագրութիւններ: Պալճեան հրատարակած է հայերէն հին թարգմանութիւնը, անոր դիմաց դնելով իր ըրած նորը (94-141): Տէր Բարդղիմէոս Արզար Հռոմի մէջ հայ ազգին վերատեսուչը, իր կարգին ուրիշ թարգմանութիւն մը կատարեց, եւ 1623ին տպագրութեամբ հրատարակեց: Այս թարգմանութեան բնագիրը պահուած է Հռոմ Հաւատամփիւռի դիւանին մէջ:

Մենք հոս զանց կ'ընենք հրատարակել կոնդա-

digitised by A.R.A.R.@

Միութիւնը ստորագրուելու օրը Ֆիրենցէի մայր եկեղեցւոյն մէջ, Սանդա Մարիա Նովելլա, հանդիսաւոր նիստ գումարուեցաւ եւ կոնդակը կարդացուեցաւ հայ եւ լատին լեզուներով: Հայերէն ընթերցումը կատարեց վերեւ յիշատակուած Ներսէս հայ վարդապետը: Եւ այսպէս 1439 նոյ. 22ին պաշտօնապէս հաստատուեցաւ Միութեան կոնդակը, որուն ստորագրեցին Հռոմի Քահանայապետը Եւգինէոս Դ, 8 քարտինալներ, 2 պատրիարքներ, 5 արքեպիսկոպոսներ, 36 եպիսկոպոսներ, 25 աբբաներ: Համադումար 76:

Իսկ հայերէն կոնդակին ստորագրեցին միայն Սարգիս ու Թովմաս վարդապետները. այսպէս

Արդ ես Սարգիս Վարդապետ որ եմ դեսպան Հայոց Կաթուղիկոսին, եւ աթոռական Կաֆային, այս սահմանս գրեցաւ ձեռամբ իմով:

Ես Թումայ վարդապետ վկայ եմ, եւ դեսպան այս բանիս ձեռամբ իմով գրեցի:

Ներսէս վարդապետ հայ պատուիրակներուն կողմէ կոնդակին էական մասերուն ամփոփոյքը կազմեց հայերէն, ութ յօդուածներէ բաղկացած, որուն իբր վերջաբան անոնք գրին իրենց եւ իրենց կաթողիկոսին հաւանութիւնը. «Արդ մեք պատգամաւորքս... յանուն մեր եւ յանուն մեծի կաթողիկոսին մերոյ եւ ամենայն Հայոց...» *եւ հաստատեցին բովանդակութիւնը:*

Միութեան կոնդակին ընդարձակ մը առնելով, հայ պատուիրակութիւնը պատրաստուեցաւ դեկտեմբերի սկիզբները ճամբայ ելլել դէպի Կիլիկիա:

Երբ վերջին անգամ Քահանայապետին ներկայացան, Եւգինէոս Դ սուրբերու նշխարներ նուիրեց անոնց, իսկ Սարգիս վարդապետին տուաւ ս. Խաչափայտը պարունակող ոսկեձոյլ «չքնաղագարդ» խաչ մը, զոր Սարգիս վրդ. բերաւ Կաֆա ու նուիրեց իր բարեկամին՝ Մկրտիչ Նազարի, որ Տիգրանակերտ տարաւ ու իր կառուցած Ս. Թէոդորոս կաթողիկէին մէջ դնեցեց(23): *Սարգիս վրդ. յարմար առիթը նկատեց եւ Եւգինէոս Դ.ին պարզեց այն կարգ մը զեղծումները որ կը գործադրուէին Հայաստանի մէջ եւ այլուր, ինչպէս նաեւ այն արգիլումները, որ Կաֆայի հայ նուիրապետութեան դէմ կը դրուէին: Այսպէս ա. – Կաֆայի լատին թեմականը արգիլած էր Հայոց եպիսկոպոսին եկեղեցական հանդիսակատարութիւններու ու թափօրներու միջոցին կրել եպիսկոպոսական խոյրը* (mitra), *հայրապետական զգեստով շրջիլ ու օրհնել ժողովուրդը: բ. – Լատին «Միաբանող Եղբայրներ»ը* (Fratres Unitores)(24) *հակառակ եկեղեցական խիստ օրէնքներուն, կրկին մկրտութիւն, ու երբեմն նաեւ կրկին ձեռնադրութիւններ կը կատարէին:*

Եւգինէոս Դ արդար գտաւ, մանաւանդ թէ գոհ մնաց Սարգիս վրդ.ի տուած տեղեկութիւններէն, որովհետեւ տարբեր էին իրեն հաղորդուածները: Եւ 1439 դեկտ. 15ին նամակ մը գրեց Կաֆայի լատին թեմականին, եւ իր հրամանովը կը վերցուէր թեմականին արգելքները եւ հայոց առաջնորդը իրաւական ու ծիսական բացարձակ ազատութիւն կը ստանար իր ազգայիններուն վրայ: Եւգինէոս խօսքը կ՚ուղղէ մոլեռանդ ու «տգէտ» զեղծարարներուն, խստօրէն կը դատապարտէ կրկին մկրտութեան ու ձեռնադրութեան զեղծումները, ի՛նչ ազգի ու ծէսի ալ պատկանի ենթական(25):

Գոհացում ստանալով իրենց դիմումին, 1439 դեկտ.ի կէսէն վերջ հայ պատուիրակները Ֆիրենցէէն մեկնեցան եւ դեկտ. 28ի առեւտները հասան Ճենովա, ուր մեծ ցոյցեր կատարուեցան Հայոց ի պատիւ: Հայերը Ճենովայի կառավարութեան պաշտպանութիւնը խնդրեցին Կաֆայի, Պոլսոյ ազգային դաղութներուն եւ Կոստանդին Կաթողիկոսին համար: Ճենովայի տոժը Քամբոֆրեկոդոյ, ինչպէս առաջ նմանապէս հիմա, ամէն դիւրութիւն ու միջոցներ ընծայեց պատուիրակներու վերադարձին համար. յանձնարարագիրեր ղրկեց Քիոսի (յոնիական արշիպեղագոսի մէջ) եւ Բերայի ճենովացի պատկան իշխանութիւններուն, ուսկից մեր պատուիրակները ճամբուն, ուսկից մեր պատուիրակները ճամբորդելով հասան Կաֆա: Ճենովայի պերորդելով հասան Կաֆա: Ճենովայի պերորդելով հասան Կաֆա: Ճենովայի պետական դիւանին մէջ շատ մանրամասնութիւններ կան Հայոց վերաբերող, ինչպէս կ՚երեւի նամակագրութիւններէն: Կաֆայի ճենովական հիւպատոսարանին մէջ հանդիսաւոր ընթերցումը կը կատարուի կոնդակին, որմէ երկու օրինակ քաշուելով կը դրուին Կաֆայի ու Բերայի ճենովական դիւաններուն մէջ:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Հոս դէպքերուն ժամանակագրական կարգին համար եւ կը դառնանք:

1438ի դեկտեմբերին, երբ Սարգիս վրդ. իր ընկերներով Կաֆայէն ճամբայ կ՚ելլէր դէպի Իտալիա, յաջորդ տարին 1439 ապրիլի առեւտները Սիսի մէջ կը վախճանէր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Կոստանդին Ե Վահկեցի, ինը տարի արժանապէս վարելէ վերջ կաթողիկոսական իշխանութիւնը(26): *Նոյն տարին էր, ինչպէս տեսանք, որ Ֆիրենցէի մէջ կը զուգադիպէր մահը յունաց Յովսէփ պատրիարքին:*

Ճենովայի կառավարութիւնը ուշ իմացաւ Կոստանդինի մահը. այնպէս որ Քամբոֆրէկոդոյ տոժը ու ծերակոյտը 1440 յունուար 4ին եւ սեպտ. 5ին խնդակցական թուղթեր գրեր էին Կոստանդինի, երբ նա արդէն վախճաներ էր: Առաջին նամակին մէջ կը գրէին. «... Մենք [*Ճենովացիները*], որ միշտ սիրած ենք Հայ ազգը ու միշտ նպաստած անոր, կը յանձնենք զանիկա [*հայ ազգը*] ձեր հայրութեանը, մասնաւորապէս զանոնք որ Կաֆայի մէջ կը բնակին...»: *Միւս նամակով կ՚ըսէին.* «... ինչպէս ձեր հայրութիւնը գիտէ, մենք միշտ մարդասիրաբար հիւրընկալեցինք հայ ժողովուրդը մեր քաղաքներուն մէջ, ու երբեք չպակսեցանք զանոնք վարձատրելէ պատիւներով ու նպաստներով». *ու Կոստանդին կաթողիկոսը կը հրաւիրեն Կաֆա եւ կամ ճենովական պետութեան ապահով ուրիշ սահմաններուն մէջ դալ, հաստատել իր Աթոռը* «ուր ձեզի ոչի՛նչ պիտի պակսի» *եւ դուք ու ձեր ժողովուրդը ազատելով անհաւատ տէրերէ* «ազատ եւ հանգիստ եւ արժանավայել կերպով պիտի ապրիք, եւ ոչ ոք պիտի չարգիլէ ձեր գործունէութիւնը...». *Նոյն հրաւէրը հեռագրային կ՚ըլլայ նաեւ Գրիգոր Մուսաբէկեանցին*(27):

ազգայիններուն մէջ: Կարեւոր է նշել, որ Սարգիս վրդ. ինչպէս զանց ըրինք ուրիշ կարգ մը վաւերաթուղթեր, որոնց հայերէն թարգմանութիւնն իսկ չէ կատարուած ցարդ, եւ որոնք կրնան ուրիշ ընդարձակ ուսումնասիրութեան մը մաս կազմել:

Նկատողութեան արժանի է կոնդակին այն տողը, ուր Եւգինէոս Դ նման պաշտօնական յայտարարութեան մէջ, մասնաւոր գնահատանքով կ՚արտայայտուի Հայ ազգի հաւատքին, համոզումներուն ու գործակցելու փափաքին անկեղծութեան մասին: Այս գնահատանքը ա՛յնքան աւելի մեծարժէք կը թուի, որքան կցուած է յոյնին ուղղուած տողերուն:

(23) *Մ. Նաղաշ փոխարէն Սարգիս վրդ.ին նուիրեց իր ձեռքով նկարազարդած դեղեցիկ շարջառներ. տ. Տէր Աստուածատուր յիշատակագիր, Բազմավէպ 1905, 550: Տէր Աստուածատուրի գրած յիշատակարանը հրատարակած է Ալիշան, Հայապատում (մեծագիր) թ. 376, ուր չ. 10 տող կը պակսի վերջաւորութենէն: Արարատ, ամսաթերթ Ս. Էջմիածնի - Վաղարշապատ 1898, 44 Յաւելուած յունուարի. հրատարակութիւնը ամբողջական է:*

(24) *Այս ընկերութիւնը որքան գովելի իր հիմնադրով ու նպատակներով, սակայն արատաւոր եղաւ իր գործունէութեան մէջ: Լատիններուն յարեցան նաեւ քանի մը հայ եկեղեցականներ, որոնք մոլեռանդութեամբ գերազանցեցին իրենց լատին եղբայրակիցները, եւ իրենց օտարամոլութեամբ Հայոց մէջ ատելութիւնը զրգռեցին լատիններուն դէմ:*

(25) *Պալճեան, 145-146: Հոֆմանն, 47-48: Ռայնալտոս, 9, 1439:*

(26) *Նստարք Հայոց, կ. Պոլիս 1888, էջ 119-120, ուր Գրիգոր Թ Մուսաբէկեանց 1439 նոյ. 7ին արդէն կաթողիկոս կը յիշուի: Սխալ է որով Հոֆմանի գրածը, որ Միութեան կնքումէն վերջ կը դնէ Կոստանդինի մահը* (Orientalia, 176): *Տե՛ս 1439 ապրիլին գրուած Յիշատակարան մը. Տաչեան. — Յուցակ Հայ. Ձեռագրաց, Վիեննա, 1895, էջ 49-50:*

(27) *Ճենովայի կառավարութիւնը մեծապէս շահագրգռուած է Հայ ազգով. իրեն պատկանող բոլոր սահմաններուն մէջ (Կաֆա, Բերա, Ֆամակոստա) գիւրութիւններ ու ազատութիւն տուած էր Հայերուն: Հայ պատուիրակներուն երթին թէ դարձին համար տուաւ հարկ եղած միջոցները: Տե՛ս Ճենովայի կառավարութեան կողմէ ղրկուած նամակները իր գործակալներուն — 1439 դեկտ. 30ին Կաֆա, դեկտ. 31ին Բերա, 1440 յունուար 4ին եւ սեպտ. 5ին Կոստանդին կաթողիկոսին, 1441 ապրիլ 5ին Գրիգոր Թ Մուսաբէկեանցին:*

Այս հայասիրութիւնը կը բացատրուի անով, որ Ճենովացիները (Վենետիկցիներուն հետ) վաճառական ժողովուրդ, վաճառականական լայն յարա-

digitised by A.R.A.R.@

Կոստանդինի կը յաջորդէ Յովսէփ Գ. որ երիցութեան վիճակէն անմիջական կաթողիկոսութեան Աթոռը կը բարձրանայ։ Զուսենալով իր պաշտօնին վայել ո՛չ ձիրք ո՛չ զարգացում, պատճառ կ'ըլլայ Սիսի Աթոռին դէմ նոր դժգոհութիւններու, մանաւանդ երբ իր օրով լուր կը տարածուի, թէ Ս. Լուսաւորչի Աջը վերցուեր է Սիսէն։ Քանի մը անհատներու գործը կը թուի ըլլալ իր ընտրութիւնը. բայց արդէն հաղիւ քանի մը ամիս կը դահակալէ ու 1440ին կը վախճանի։

Հին գրիչներէն, ինչպէս նաեւ նոր ուսումնասէրներէն ոմանք զինքը չեն դներ եւ ոչ իսկ կաթողիկոսական շարքին մէջ. ինչպէս 1439ին գրուած յիշատակարան մը փոխանակ յիշատակելու դահակալող կաթողիկոսին անունը, կը գրէ. «ի հայրապետութեան Լուսաւորչին». կամ ուրիշ յիշատակագիր մը կ'ըսէ. «Ի հայրապետութեան մեծի Աթոռոյն Սսոյ, որ յայսմ ամի զԼուսաւորչի աջն գողացեալ տարան, եւ աթոռն ունայն մնաց»[28]։

1440 Նոյեմբեր 7ին նոր կաթողիկոսը կը յիշուի Գրիգոր Թ Մուսաբէկեանց, որուն կաթողիկոսութեան առաջին օրերուն էր որ հայ պատուիրակները Կիլիկիա հասան, անտեղեակ անցուդարձերուն ու Աթոռի խնդիրներուն։

Սիսի հայրապետական Աթոռը սկսեր էր հետզհետէ անչքանալ, օտար տիրակալութեան (եգիպտական) ազդեցութեան հետեւանքով։ Ցաճախ կաթողիկոսական ընտրութիւնները կը կատարուէին յափշտակութիւններով կամ այլազգի իշխաններու միջամտութեամբ, առանց մասնակցութեան Մեծ–Հայքի եպիսկոպոսներուն կամ քիչերուն միայն։ Աղքատութեան հետեւանքով ժողովուրդը սկսեր էր ցրուիլ, նուիրապետութիւնը նուազիլ, իսկ կաթողիկոսներն ալ ստիպուած էին յաճախ ասդին անդին թափառիլ։ Ասոնց վրայ աւելցան ազգային աւանդութիւններու ու ծէսի փոփոխումները, որոնք երբեմն առաջ կու գային Աթոռին աղքատութենէն ու հեռաւորութենէն, երբեմն ալ նաեւ մարդահաճութիւններէն ու օտարի խառնակութիւններէն։ Այս բոլորին համար ազգն ալ սկսեր էր պաղիլ Սիսի Աթոռին դէմ։

Այս էր կացութիւնը, երբ Մեծ Հայքի եպիսկոպոսները մտածեցին Աթոռը փոխադրել Էջմիածին, եւ Գրիգոր Թ Մուսաբէկեանցը, իր կաթողիկոսութեան երկրորդ տարին, հրաւիրեցին որ գայ Մեծ–Հայք եւ հայրապետական Աթոռը հաստատէ Էջմիածին. բայց Մուսաբէկեանց ընդդիմացաւ։

Այն առեն Մեծ–Հայքի բազմաթիւ եպիսկոպոսներ, վանահայրեր ու վարդապետներ 1441ին Վաղարշապատի մէջ ժողով մը գումարեցին, որուն մէջ Գրիգոր Թ Մուսաբէկեանցը ապօրինի կաթողիկոս հռչակելով, Կիրակոս Վիրապեցին յայտարարեցին Կաթողիկոս Էջմիածնի, իբրեւ օրինաւոր Կաթողիկոսը Ամենայն Հայոց։

Վաղարշապատի այս ժողովին պատմութիւնը գրած է Թովմաս Մեծոբեցին[29], Մկրտիչ Նաղաշի բարեկամը։ Ժողովէն բացակայ են Սիսի դրեթէ բոլոր եպիսկոպոսները, ինչպէս նաեւ Մկրտիչ Նաղաշ։ Պատմական սակաւ վկայութիւններուն հետեւելով, Նաղաշի բացակայութեան պատճառը կը համարինք այն պարագան, որ ինքը ինչպէս շատ սոսեցիներ, հակառակ էին Վաղարշապատի որոշումներուն եւ օրինաւոր կը համարէին Սիսի Աթոռը[30]։

Սիս եւ Էջմիածին, մինչեւ ժամանակ մը, շարունակեցին ունենալ իրենց կաթողիկոսները։

Մենք դառնանք Մուսաբէկեանցի ու փլորենտեան խնդրին։

Ֆիրենցէի Մէտիչի–Լաուրենցիանա մատենադարանին մէջ կը պահուի նամակ մը, որուն հեղինակն է Գրիգոր Թ Մուսաբէկեանց։ Նամակը գրուած է առ Եւգինէոս

բերութիւններ ունէին Մերձաւոր Արեւելքի, մասնաւորաբար մեր Կիլիկիոյ թագաւորութեան հետ, ուր մասնաւոր առանձնաշնորհներ ալ կը վայելէին։

(28) Զամչեան, Գ 485-486։

(29) Ալիշան. — Այրարատ, Վենետիկ 1890, էջ 215-216։ Զամչեանի քով կայ պատմութիւնը այս դէպքերուն իր մանրամասնութիւններով (Գ 485-492)։

(30) Տես նաեւ Բազմավէպ 1906, 14։

Դ, 1440 սեպտ. 4ին[31] (բնագիրը՝ 1450ին) Գահիրէի մէջ, ուր գացած էր նա Եգիպտոսի սուլթանին մօտ, իր կաթողիկոսութեան վերաբերող խնդիրներուն համար։ Այս նամակին մէջ Գրիգոր ինքզինքը կը կոչէ «Ծառայ ծառայից Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, շնորհօքն նորա եւ ողորմութեամբն Կաթողիկոս համօրէն դաւառաց եւ Եպիսկոպոս եպիսկոպոսաց երկուց Հայաստան աշխարհաց։ Օրհնեսցէ Տէր եւ պահեսցէ զԱթոռս սրբոյ Հօրն մեր Եւդեմեայ Քահանայապետի, յաթոռս սրբոց առաքելոցն Պետրոսի եւ Պողոսի... աթոռակալ նոցին...»։ Գրիգոր կ'իմացնէ թէ փրանկիսկեան Ալպերդոս կրօնաւորին ձեռքէն Գահիրէի մէջ ընդունած է իր նամակը, զոր կը տանէր նա Երուսաղէմի Մարտիրոս եպիսկոպոսին. թէ՝ ինքը տեղակ է Կոստանդին կաթողիկոսին օրով կատարուած անցուդարձերուն, իր զանդութիւնը կը յայտնէ. կ'ըսէ թէ՝ իմ հոգեւոր որդիները Սարգիս եւ Թովմաս քեզի եկան «ներկայացնելով իմ անձս», եւ թէ կ'ուզէր վարդապետներէն ու եպիսկոպոսներէն շատերը իրեն զրկել, բայց անհաւատներու վախէն չէ կրցած...։

Գրիգոր Մուսաբէկեանցի այս պատասխանը, առ Եւդինէոս Դ, հասաւ անոր յաջորդին Նիկողայոս Գ.ին ձեռքը։

1441 ապրիլ 5ին Ճենովայի տոժը Քամբոֆրէկոդոյ եւ ծերակոյտը նամակ մը կը գրէին Գրիգոր Թ Մուսաբէկեանցին, ուր խնդակցութիւններ յայտնելէն վերջ, կը մատնանշուէին իրենց նամակներուն անպատասխանի մնալու մասին։ Ակնկալուած, կ'ենթադրուի թէ Սիսի մէջ պատահած շփոթութիւններուն հետեւանքն արձագանգները հասեր էին Ճենովայի կառավարութեան. որովհետեւ այս նամակով ցաւ կը յայտնեն, թէ՝ երկպառակումներ սկսեր են ծայր տալ Հայոց մէջ, ոմանք կ'ուզեն Քրիստոսի անդամները բաժնել իրարմէ, եւ իբր թէ՝ ինքն ալ վարանումի մէջ է. կը գրեն. «Կը խնդրեմք ձեր իմաստութենէն խորհիլ թէ ո՛րքան գէշ ու վնասաբեր պիտի ըլլայ Հայ ժողովուրդին համար, որ շատ քաղաքներու մէջ, մասնաւորապէս Ճենովայի բոլոր հողերուն մէջ, պատիւ ու նպաստ կը գտնէ», եւ նոյն հրաւէրը կ'ընեն, ինչ որ Կոստանդինի – թողուլ անհաւատները, գալ Ճենովական հողերէն մէկուն մէջ, ուր կը խոստացուի ապրումի ու գործունէութեան ամէն օգնութիւն ու նպաստ[32]։

Այս շրջանէս անդին պատմութիւնը կը լռէ փլորենտեան հարցին շուրջ։

Հայ պատուիրակները Սիս վերադարձին ի՛նչ ընդունելութիւն գտան, ինչե՛ր խօսուեցան Փլորենտիոյ ժողովին ու կոնդակին շուրջ, ոչի՛նչ գիտենք, եւ բացատրութիւն ալ չենք գտներ ժամանակակից ու հետագայ գրիչներուն քով, թէպէտ լաւ յարաբերութիւններ ու նամակագրութիւններ Սիսի եւ Էջմիածնի զոյգ Աթոռներուն ու Հռոմի միջեւ պակաս չեն[33]։

Այս լռութիւնը, անտարակոյս, պիտի ունենայ իր պատմական պատճառները։

Պատմութեան հետ մենք ալ կը լռենք հոս։

* * *

Պարագայական ըլլալով մեր գրութիւնը, – Փլորենտիոյ ժողովին 500ամեայ տարեդարձին առիթով (1439-1939), – գոհացանք ընդհանուր ներկայացումովը այդ ժողովին, եւ մասնաւորապէս մեր պատմութեան վերաբերող մասերուն։ Եւ ինչ-

---

(31) Պալճեան, 149-151։ Սխալ մը կը համարինք բնագրին մէջ գրուած նամակին գրութեան 1450 թուականը. պէտք է ըլլայ 1440, որովհետեւ Գրիգոր Թ Մուսաբէկեանց վախճանած էր արդէն 1447ին։ (Զամչեան, Գ 491)։ Պալճեան ճշմարիտ ենթադրած թուականին վրայ յեցած սխալ կը համարի Գրիգորի 1447 մահուան տարին (150, ծանօթ. 1)։ Նմանապէս Հ. Գ. Գալէմքեարեան սխալ թուականին կը հետեւի (Հանդ. Ամս. 1911, 467)։ Սխալը անդրադարձած է նաեւ Մանսի. տ. Orientalia, 176։

(32) Orientalia, 182-183։

(33) 1562ին Արգար Դպիր Հռոմ կու գայ (իր երկու որդիներով՝ Սուլթան ու Ադեքսանդր) գործակալութեան համար զրկուած Էջմիածնի Միքայէլ կաթողիկոսէն, որուն կողմէն երկու նամակներ ալ կը բերէ առ Պիոս Դ։ Ցաջորդ տարին ապրիլ 1ին Միքայէլ ուրիշ նամակ մըն ալ կը գրէ, ուր սակայն յիշատակութիւն մը չի կատարուիր Փլորենտեան ժողովին կամ կոնդակին (Պալճեան, 151-153)։

digitised by A.R.A.R.@

պէս ընդհանուրին՝ նաեւ հոս ալ ամփոփուեցանք զուտ պատմականին մէջ, առանց դաւանաբանական հարցերու մօտենալու:

Բայց պատմութիւնը պատմութեամբ վերջացնելու համար, ներուի մեզի հոս քանի մը խօսք ըսել Փլորենտիոյ ժողովին շուրջ գրողներուն ու չգրողներուն մասին:

Փլորենտիոյ ժողովը պատմական դէպք մը ըլլալով, եւ մասեր ունենալով Հայոց վերաբերող, անշուշտ մեր ազգային Հեղինակներն ալ իրենց եկեղեցական ուսումնասիրութիւններուն կամ դասագիրքերուն մէջ չօշափած են զանիկա, կամ պէտք էին չօշափած ըլլալ, դէթ իբր պատմականօրէն կատարուած իրողութիւն մը, հաւատարիմ մնալու համար պատմութեան:

Մեր տրամադրութեան տակ գտնուած Հեղինակներէն յիշենք հետեւեալները.

Մ. Վարդապետ Մուրատեանց. – *Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ. Երուսաղէմ, տպ. ս. Յակոբեանց*, 1872, էջ 491-495:

— *Պատմութիւն Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ. Գալաց* 1898:

Յովսէփ Ս. Գ. Օրբելի. – *Դասատետր Եկեղեցական Պատմութեան. Թիֆլիզ* 1893:

Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեան. – *Ազգապատում* (3 *մաս*), *տպ. Կոստանդնուպոլիս* 1914. *մասն բ. սիւն* 2069-2091:

Գէորգ–Մեսրոպ. – *Պատմութիւն Հայ Եկեղեցւոյ (քննական ծանօթութիւններով)*, Կ. Պոլիս 1914, էջ 357-358:

«Տաճար» *ժողովրդային շաբաթաթերթ, կրօնական, ազգային, գրական. Կ. Պոլիս. – Գ. Գապպէճեան. «Փլորենտիոյ ժողովը եւ Հայ Եկեղեցին»* 1913, 612: 1914, 35, 110, 156, 199, 221, 327, 343, 373: 1915, 444, 487:

Այս հեղինակներուն մէջ եղան, որ գրեցին պատմութիւն մը՝ պատմութենէ դուրս, ճշդումներու կարօտ. ընդհակառակն եղան ուրիշներ, որոնք բոլորովին զանց ըրին այս ժողովի մասին անցողակի ակնարկելն իսկ: Այս երկու ծայրերն ալ յայտնի մեղանչումներ են պատմութեան դէմ. որովհետեւ պատմութեան մէջ համակրութեան կամ հակակրութեան կողմեր չկան:

Քսաներորդ դարու մէջ կ'ապրինք, ուր ամէն հնարաւորութիւն կայ կարդալու, սերտելու ու լուսաբանուելու պատմական կարգ մը խնդիրներու շուրջ, ինչ որ՝ երբեմն անհնար էր: Մէջտեղ բաց կեցած են հսկայ հատորները, բաւական է միայն զանոնք գործածել առարկայօրէն, եւ պատմութիւնը սերտել պատմութեան կանոններուն համաձայն:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Փլորենտիոյ
ժողովին պատմութեան շուրջ
(Հայկական մասին վերաբերող)

Joh. Mansi. — Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio. Venetiis 1792, tomus 30, 642-643, 865-866, 889; 31.

Edm. Martene. — Veterum Scriptorum et monumentorum... Collectio. Paris. Vol. 8, 640, 738, 766, 783.

Joh. Harduin. — Conciliorum Collectio. Vol. 9, 434, 442, 1015, 1165.

Labbé. — Conciliorum Collectio. Suppl. V, 210.

Od. Raynaldus. — Annales Ecclesiastici. Lucae 1752. 9, 178, 300-301. 295, 317; 11 ad annum 1318.

Hor. Justinianus. — Acta Sacri Oecumenici Concilii Florentini, Romae 1638, tom. 3, 334, 348-351.

Migne. — PG. 157, 1075A.

Ch. I. Hefele. — Histoire de Conciles d'après les documents originaux. Paris 1916. tome VII, 1079-1080.

I. Wadding. — Annales Minorum. ed. altera. Quaracchi 1932. IX, 68-69; XI, 68-71.

Eug. Cecconi. — Studi Storici sul concilio di Firenze. Firenze 1869. Parte I. p. 216. Doc. 13, 31, 40, 42, 44, 194.

Guglielmo Heyd. — Storia del Commercio del Levante nel medio evo. Torino 1913 (*ձեռնվացի - հայ յարաբերութիւններուն համար*).

G. Hofmann. — Documenta Concilii Florentini de Unione Armenorum. Romae 1935.

«*Orientalia Christiana Periodica*» Romae, 1939, vol. V, «Die Einigung der armenischen Kirche mit der katholischen Kirche auf dem Konzil von Florenz» pag. 151-185.

Ubaldo Manucci. — «Bessarione» pubblicazione periodica di Studi Orientali, Roma. 18 (1914), 154, 155, 157.

P. Joseph de Guibert. — Bulletin de Litterature Ecclésiastique, publié par l'Institut Catholique de Toulouse, 1919 (*կոնդակի արժէքի մասին*).

Sdislaus Obertynski. — Die Florentiner Union der Polnischen Armenier und ihr Bischofs katalog. (Orientalia Christiana. Roma, 1934 n. 96).

Հ. Միքայէլ Վ. Զամչեան. — *Պատմութիւն Հայոց. Վենետիկ* 1786. *հատ. գ*:

Աղեքսանդր Վ. Պալեան. — *Պատմութիւն Կաթողիկէ Վարդապետութեան ի Հայս. Վիէննա* 1878. *էջ* 80-175. 290-301: (*Վաւերաթուղթերու թարգմանութեան մէջ ուղղելի մասեր կան*):

— *Նոյնը լատիներէն լեզուով.*

Հ. Վարդան Վ. Հացունի. — *Հայ Ծէսը* 1911 *տարւոյ Ազգային Սինհոդոսին գործոց մէջ. Վենետիկ* 1911. *էջ* 43-52:

Կարապետ Կոստանեանց. — *Մկրտիչ Նաղաշ եւ իւր տաղերը. Վաղարշապատ* 1898. *էջ ԺԴ-ԺԵ*:

Կարապետ Կոստանեանց. — *Թոմմաս Մեծոփեցու Ցիշատակարանը. Թիֆլիս* 1892. *էջ* 32: *ԻԴ*:

Ղեւոնդ Վ. Փիրղալէմեանց. — *Նօտարք Հայոց.* 1888. *էջ* 119-120 (*յիշատակարան մը*):

«Բազմավէպ» *ամսաթերթ, Վենետիկ.* 1905, 546-550: 1906, 12-16 (*Մկրտիչ Նաղաշ*):

«Հանդէս Ամսօրեայ» *Վիէննա.* 1911, 456-462 (*ուղղելի մասեր կան*): 1935, 33-43:

«Արարատ» *ամսաթերթ, Ս. Էջմիածնի. Վաղարշապատ.* 1898, 44. *Յաւելուած Յունուարի* (*Տէր Աստուածատուրի Ցիշատակարանը*):

Հ. Ե. ԳՌՈՒԶԵԱՆ

(Հայկական ձեռագրաց մասին կարդացուած)

ԵՐԱՆԵԼԻ ՏԷՐ ԿՈՄԻՏԱՍ ԳԱՀԱՆԱՅԻ ԵՒ ՆԱՀԱՏԱԿԻ ՄԱՐՄՆՈՅՆ ՀԱՐՑԸ

(Շար. տե՛ս «Բազմավէպ» 1940, էջ 98-106)

Դ. Առարկութիւններ եւ անոնց մեր պատասխանը:

Մինչեւ հոս տրուած մեր բացատրութիւններովը վաւերաթղթերու եւ դէպքերու՝ կերպով մը կանխած եղանք պատասխանը ամէն առարկութիւններու. բայց որխանը ամէն առարկութիւններու. բայց որպէս զի ըստ կարելւոյն ամբողջական ըլլայ մեր այս ուսումնասիրութիւնը, կ'արժէ քովքովի բերել գլխաւոր առարկութիւնները Առաք. Դատաստանի առթիւ մեր գտած կմախքի եւ առ հասարակ մեր Նահատակի մարմնոյն Պալըքլըի Գերեզմանին մէջ մնացած ըլլալուն դէմ:

Աչքի առջեւ ունինք երկու անձերէ հրատարակուած առարկութիւններ: Նախ քաղաքի մը անդամ յիշուած Ցիսուսեան Հ. Ռիոնտէլի գրածները իր «Une page tragique de l'histoire religieuse du Levant» կարեւոր գրքին մէջ: Երկրորդ՝ Բազմավէպի 1930 Յունիս 6ի թուոյն մէջ Հ. Ղեւոնդ Տայեան Վ.ի գրածները: Հ. Ռիոնտէլինը աւելի լուրջ է եւ պատմական տուեալներէ քաղուած. Հ. Տայեանինը աւելի թիւրիմացութեան եւ սխալ տեղեկութիւններու վրայ հիմնուած է: Հրապարակ գրուած ըլլալով ասոնք Բազմավէպի վրայ, ուր պատիւ ունինք մենք ալ գրելու, միւսէն առաջ պիտի վերլուծենք ու հերքենք, փակելու համար մեր խօսքը միւսին բերած պատմական յիշատակութիւններով, որոնք կը խորհինք՝ թէ ալ աւելի պիտի հաստատեն մեր Եզրակացութիւնը ի նպաստ գտնուած Նշխարներու Եր. Տէր Կոմիտասի:

Ա. — Հ. Տայեան Ղեւոնդ Վ.ի առարկութիւններ:

Զգուշանալու համար, որքան հնար է կրկնումներէ, նման առարկութիւնները

digitised by A.R.A.R.@